

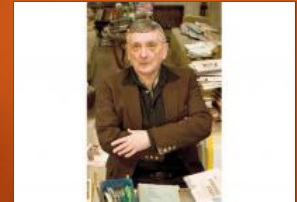
עולם-הביטחון השלם ורובדי-משמעות ב'הנידח' של ש"י עגנון

מאמר מאת גבריאל מוקד על סיפורו של שמואל יוסף עגנון 'הנידח'

17:16:27 19/10/2014

גבריאל מוקד

גבריאל מוקד

גבריאל מוקד הוא עורך, מבקר ויוצר. נולד ב-1933 בפולין. עלה ארצה ב-1946. מייסד ועורך כתב העת "עכשיו" שראה אור לראשונה ב-1959 בשיתוף עם ברוך חפץ. "עכשיו" נתן במה למובילים שבין משוררי "דור המדינה" וסופרי. לצד כתב העת ייסד הוצאת ספרים, שהוציאה לאור את כתביהם של מיטב היוצרים העכשוויים. הוא עורך גם את JERUSALEM REVIEW. מוקד הוא פרופסור לפילוסופיה שלימד באוניברסיטאות בארץ. את הניגיו הפילוסופיים והאסתטיים הוא מפרסם בקטעי פרוזה הגותית ושירית, שכינה בשם "ואריאציות" ו"מטה-ואריאציות".

עוד על גבריאל מוקד:

[גבריאל מוקד בליקסון הסופרים](#)

[ראיון עם גבריאל מוקד במלואו 40 שנה למות עגנון](#)

"שלג רב ירד אותו שבוע מנתיב עליון כלפי העולם השפל. האדמה השחורה הלבנה והשמים עמדו בכיהיונם ובני אדם נתכנסו לבתיהם בין התנור לכיריים ובעיר אין יוצא ואין בא. אבל בחמישי בשבת נתגברה מידת החסד. השמש זרחה על הארץ והשלג התחיל מתמסה. נשים יצאו לשוק לקנות בשר ודגים ומן הכפרים אשר מסביב באו בקרונות ובסוסים. ושוב שופעים צינורות החיים כאילו לא נפסק השפע מעולם. היום רד והחרדים לה' התחילו מתלקטים לבית המדרש. יודעי ספר סגרו ספריהם ובחורים שבתו מנגינתם. השמש הדליק את הנרות והמתפללים נטלו ידיהם והתפללו".

בפתיחה זו של 'הנידח', שהוא סיפור בלי עלילה נרחבת (אף כי קיימים בו אירועי-צומת דרמטיים וניגודים אידיאיים וכעין ביוגרפיה רוחנית של גרשום נכדו של רבי אביגדור), מתגלים כמה יסודות סיגנון, המבטיחים – דרך הצבעה ישירה או על דרך הרמז והקשר – שיקוף עולם שלם ונכון על מסד איתן, שמשוקעים בו רבדים רוחניים וארציים שונים מתוך שלוה וריווח בטרם קרע-וסערה.

הפרק נפתח בתיאורם של כוחות-טבע חורפיים ועוינים לבני אדם; אך הוא נוסך בנו גם נעימות של התכרבלות חמה ושל בית מוגן "בין התנור לכיריים" בעיירה שבתחומה "אין יוצא ואין בא". גם השלג כאן איננו סתם תופעה פיזית, דלף אינדיפרנטי או חומר מסוים שניתן כנוסחה כימית בחלל, אלא יורד הוא במסילתו הקבועה והיעודה כיסוד ברור ומצוין בסגולת משלו בעולמו של הקדוש-ברוך-הוא, מ"נתיב עליון כלפי עולם שפל".

הקוסמולוגיה השמיימת נעה עדיין במעגליה כאז; עולם השפל דלמטה ומחוזות דלמעלה מופרשים ומופרדים זה מזה. אך העולם למעלה משפיע בכל זאת את השפע שלו על עולם דלמטה, וגם בפרק השני של הסיפור, 'מישכנות רועים במוצאי מנוחה', נראה השלג כיסוד במיטתו של עולם שלי, תבל שמוסדותיה קבועים ומקובלים, אשר אפילו סערות-הטבע רק מוסיפות על יציבות חוקיותה. גם לאחר-מכן מודגשים חוס ושקט של התכנסות ביתית: "למה שלג זה דומה? לנוצותיהן של כנפי מלאכים... שלג יורד בשמי מרום, מאיר לילה ומאפילו. עולמות נעלמים נחשפים ונתיבות נעלמים בדממה. והאכסניא עומדת בשלג ומבהיקה מאורו של שלג. האש מתרוננת בתנור והבית מתמלא חמימות". אפשר שמורגשת כאן – ואף בהתפעמותו של רבי אוריאל להלן – נימה מיסטית-קבלית ודיאלקטית, כגון ב"עולמות נעלמים ונחשפים", וב"מאיר לילה ומאפילו". נימה זו עומדת בפני עצמה ובה בשעה משתלבת במסכת של צימודי הנגדות, כגון מעלה-מטה, או פנים-חוץ. באופן כמעט פלאי, מתח-הניגודים לא גורע מתחושת הביטחון של החווים אותו אלא דווקא מגבירו, בהיותו מתח מחזורי קבוע. כמו-כן מן-הראוי לציין, כי אין ההנגדות הללו בגדר כפיית נוסח פיוטי על מציאות גשמית שאיננה כזאת, ואין הן מרוחקות מרחק חווייתי מתחושותיהם של גיבורי הסיפור. הרושם המתקבל מהקטע המצוטט ומקטעים שיוצטטו בהמשך הוא, כי מתקיים מצב של שיקוף מעשה-הבריאה האלוהי במסכת-היצירה של המספר, היוצק לתוך מילים קסומות במיקצב קסום את תמצית החווייה האנושית לנוכח הפלא מעשה ידי-הבורא החוזר וניגלה לפניו.

חילופים של עונות-השנה ושל השלג ומוזג האוויר באים כסדרם ומשולבים לא רק באיזו קוסמולוגיה ישנה ובטוחה, אלא אף במשיכת שפע של ביטחון רתי: "אבל בחמישי בשבת נתגברה מידת החסד. השמש זרחה... כאילו לא נפסק השפע מעולם." הביטחון בסדר העולמות, במערכת קוסמית מובהקת ובקבלה של הסתעפויות-קודש וזרימה חשאית, המפעפת, עולה ויורדת בכל העולמות הללו, משולב במסכת של שלוות "נלכבים", המוקפים הררי שלג:

"הלילה מתקפל ויוצא והאפלולית נמחקת והולכת. קם רבי אוריאל ונסתכל בגופו של עולם ונתלהב התלהבות נוראה מהשתלשלות העולמות ומן העולמות המצוחצחים עד שנתיירא שלא יתבטל מן המציאות. הניח מצחו על זכוכית של חלון כדי לצנן דביקותו הנפלאה ויוכל להחזיק נפשו בגופו. הלילה נשתלשל מעולם לעולם ומידת יום מתקשטת והולכת. ובשעה שנתחדד שמו הגדול בהיכל קדשו להתעטר בשירות ותשבחות עמדו בני היכל המלך בתפילה ובתחנונים. שלג רב ירד כל אותו שבוע. האכסניא נתכסתה בבחירות העליונה והנלכבים ישבו בצל השלוה הנמתקת. אין יוצא ואין בא".

נקודת המגע בין השלג לבהירות העליונה, בין אור שחר למידת יום מתקשטת ועולה, ובין הסתעפות עולמות לעולמות מצוחצחים שבעין – כל אלה מעידים, כי היסוד הטבעי של שלוה ביתית בלב החורף נעשה כאן ליסוד השלוה הנמתקת של הנלכבים גם בזכות השילוב ההארמוני של עולם החום והקור, האדמה השחורה שהלבינה והשמיים שעמדו בכיהיונם מעל לעיר הקטנה, עם איזו קוסמוגוניה, או, לפחות, תמונת-עולם, עתיקה וקבלית, שאמנם אינה כפויה עלינו, אלא ממוזגת, אף כי בלי הצנעה יתרה, בגוף הריקמה הסיפורית. תפישות, או שמה תחושות קבליות ו"תלמאיות" אלו, וכן רגש של חמימה בלב קרה,

התכרבלות סביב אש ושלווה נמתקת בעיצומם של שלג וחורף, מגופפים גם בביטחון של הדי דורות כפריים, אורח-חיים איכרי, או פרקמטיה זעירה במשטר פיאודאלי או חצי-פיאודאלי, במרחב הגדול של מזרח-אירופה ופאתי מרכז.

ב'הנידח' מתחברים עולמות-ביטחון שונים, סוגי שלווה, יציבות והתמדה, כדי שלמות אחת, אף כי, לעיצומו של דבר, אפשר שרבעה תהום בין סוג ביטחון לסוג ביטחון, למיצער מהבחינה ההיסטורית הטהורה. כך, למשל, מערב עגנון לא פעם ביטחון דתי וביטחון אזרחי של העבר, או יציבות של סדר-עולם דתי עם יציבות של סדר-עולם אפי, או לעיתים אידיאלי, גם בלב הסכנות במיסגרת של מסורת ומינהגים קבועים מימי דורות קדומים. כך גם ממוג חידושם של צינורות השפע בתיאור מוחשי מאוד של חידוש מחזור המיצרים בכלכלה הכפרית: "השמש זרחה על הארץ והשלג התחיל מתמסה. נשים יצאו לשוק לקנות בשר ודגים ומן הכפרים אשר מסביב באו בקרונות ובסוסים." פשטות ומתיקות ראשונית בחייהם של ה"נלכבים" מתמזגות עם תמימותו המחוספסת של עולם הכפר ומוצרי-היסוד החיוניים: "...האכסניא עומדת בשלג ומבהיקה מאורו של שלג. האש מתווננת בתנור והבית מתמלא חמימות. נר דולק על השולחן והנלכבים משוטטים בחדר ומתפללים תפילה ערבית. עמדה בעלת הבית ונכנסה לדיר וכלי גדול בימינה וקיסם דלוק בשמאלה. ואד יעלה מן השחת ומשתי הפרות השמנות שרובצות על מצע של תבן ומעלות גירה ומכיוון ששמעו הפרות קול רגליה של בעלת הבית שבאה להאכילן ולהתירן מחלבן ריפרפו בעיניהן ונזקפו משהו והבליטו ראשיהן מתוך גוף גדול ומסורבל וגעו. באה בעלת הבית ועמדה לפני כל פרה וקנכה דדיה. פערה הפרה את פיה וחלבה שופע לתוך הדלי עד שנטפה הטיפה האחרונה של גבי השחת הלחה".

אגב, כוחו של תיאור כגון "ואד יעלה מן השחת" ואילך, צפון יותר בקונטקסט שלו, שהוא, בין היתר, רקעם של הנלכבים, מאשר בעיצובו הכפרי. גם בספרו של ש. צמח, למשל, אפשר למצוא תיאורים חקלאיים כאלה, כבר על רקע ארץ-ישראל; אך תיאורים כאלה משולבים אצל צמח בפסיכולוגיה חברתית וגופנית של בני-אדם ובעלי-חיים, עם סומק בפנים וחילוף-חומרים, זיקור שפמות והפרשת גללים ביקום לאומי-מוכני. מעניין, אפוא, שתיאור של הווייה כפרית ושל בעלי-חיים אינו מוטבע כשלעצמו בגוף ריגשי אחד, אלא עשוי להיות משולב ברקמות חווייתיות שונות. במיקרה של 'הנידח' הוא נתפש על רקע של שלווה ושמחת חסידית, ולא על רקע של חיוניות חקלאית, או חבלי כיבוש-עבודה (ההשוואה עם צמח היא, כמובן, רק אחת מאפשרויות-השוואה רבות). אצל עגנון משמש התיאור ה"חקלאי" להנגדה ולהקבלה של המציאות הארצית הפשוטה-גשמית, המתפרטת לפרטים חושיים של קול וריח ומגע ואופני פעולה – "עמדה", "באה", "קנכה", "הפרות רבוצות", "מעלות גירה", "ריפרפו בעיניהן", "נזקפו", וכך הלאה – מול המציאות שאמנם גם היא מופיעה בטבע, אך בעיקרה היא יונקת מהווייה שמיימית-מיסטית ומתוארת בשפה פיוטית ומופשטת-מוכללת של שחור-ולבן, אפלה-אור, חום-וקור, מעלה-מטה, וכו'. כן ממחיש התיאור של הרפת את הנאמר קודם באופן מופשט ומוכלל "ושוב שופעים צינורות החיים". ההמחשה היא, כמובן, במובן הגשמי הבסיסי ביותר: זרימת החלב (החיים) בצינורות החיים (עטיני הפרה). מובן גם, כי ההקבלות הנ"ל אינן שלמות בהיות הפעולה השמיימית הקוסמת מעשהו של הקב"ה, ואילו בצינורות החיים מעורב האדם, בעלת הבית.

בין כך ובין כך, בולטת העובדה כי ראשית הפרק השני ב'נידח', המתאר את שהות הנלכבים באכסניה, עשויה חטיבות וקטעים מתחלפים של רוחניות וגשמיות, שמחה אמונית של החסידים ופעולות של התקנת סעודתם החומרית, וכן מעשי-אחזקה שונים של כחלי האכסניא ובהמותיה. אלו הם ממש חילופים ריתמיים בין יסוד עולם ליסוד עולם, בין התעלות-נפש רוחנית ליציבות גשמית. כך, לדוגמא, מקטע כגון "הראה להם סבר פנים שוחקות וציוה להם לשמות, שזכו להיות מזרע ישראל וחיוק אותם הרבה וחזר וציוה שישמחו לפי ששבוע חדש בא וצריכים התעוררות לשבת הבאה. פתחו פיהם בקול עז ועוררו ליבותיהם בזמירות, ומזמר לזמר נעתקו לפנימיות השמחה", עובר המחבר לקטע הבא: "הדליקה בעלת הבית כמין קיסם וירדה עם שיפחתה למרתף. מילאו סינריהן תפוחי אדמה והעלו קדירה של מים ונטלו שתי סכינים, אחת בעלת הבית ואחת שיפחתה. פרסו מטלית על הקרקע וקיפלו רגליהן תחתיהן וקיפלו את התפוחי אדמה והטילו אותם לתוך הקדירה. סכיניהן מפרכסות ומחתכות וריחו של המרתף שקלטו תפוחי האדמה עולה והן מתעטשות. רקקה העממית ועשתה דמות שתי וערב על ליבה ובעלת הבית להבדיל אמרה לישועתן קיוית ה'. כיוון שנתמלאה הקדירה שיכשכה העממית את תפוחי האדמה במים ובזקה עליהם מלח ושפתה את הקדירה על גבי גחלים ובעלת הבית בישלה מי סלקים. בחשה בעלת הבית את הבורש"ט האדום והשמן ועיניה משופפות עליו בנחת ונטלה מהתפוחי אדמה כשהם בקליפתם והדיחתם יפה יפה וזרקתם לתוך הרוחתין, והגדילה המדורה בשביל שיתבשלו במהרה. הרתיחו המים והרתיחו עד שנתערטלו תפוחי האדמה מעטופיהם והתחילו מפעפעים ועולים. הפכה בעלת הבית הקדירה על פיה ושפכה את המים ורמזה לבעלה שהכל עומד ומוכן לסעודה. בא בעל הבית ונטל את הקערות והביאן לשולחן. ישבו הנלכבים וקלפו תפוחי האדמה וטבלום במי הסלקים ואכלו סעודת מלווה מלכה, להנהות את עצם הלז שאינה ניהנית אלא מסעודה זו בלבד."

השוואת סעודה מעין זו וההכנות אליה לאכילה כהסתעפות מכלל הפעילות הכלכלית והחומרית אצל מנדלי, או לנהנתנות של ר' זונדלה אצל הזו, העמוסה זיהויים גרוטסקיים, שמושכים קדושה לעבר קאריקאטורה גשמית לתיאבון, עשויה להאיר צדדים רבים בהארמוניה המושגת אצל ש"י עגנון בין היבטים שונים של הקיום, הארמוניה שנתעררה לא בעטיין של סתירות עקרוניות שנתגלו במסכתה, אלא יותר מחמת ניפוץ עולם-הביטחון מעיקרו. ההרמוניה, התואם בין מוצקותם של דיר ומרתף וזמירות חסידים, בין משפט כ"מִקְרָא לְזִמְרָא נעתקו לפנימיות השמחה" ומשפט כ"בחשה בעלת הבית את הבורש"ט האדום והשמן", או התואם בין זרימת צינורות השפע הרוחני לבין תיאור כ"נתערטלו תפוחי האדמה מעטופיהם והתחילו מפעפעים ועולים", כלולים באמת בסוד חיבורם של רבדים שונים לשלמות אחת. והרי אלה הם, ככלות-הכול, סוגי-מיוזג קשים יותר מאשר עירוב

מסורתי בין משקה לשמחה, כגון: "עד שהם יושבים קם בעל-הבית והביא מי דבש. קמו הלנבבים ומזגו את הכוסות ושתו לחיים, עד שניטלה מהם כל מוחשיות. התחיל דוב משורר בקול עז ומתוק. נתעוררו כולם לקולו ושרו עימו וחטפו זה את זה וחזרו לרקד לפני רבם. והרב יושב בעומקי מחשבתו ורואה עינוגין בישראל, שמשמים עצמם כזמרים וחשובים ככרוכית." (העקיצה הזאת בסוף הציטוט היא מאוד עגנונית ומאוד משמעותית, ואין לעבור עליה ללא הערה. זו תפישה של הארמוניה, אך גם מתח-מה מצוי ברקע: הרי ראייתו של הרב את החבורה אינה שליווה-מתענגת, מה גם שבהמשך מסופר על עוד הפרת שלווה, מחלוקת חסידים-מתנגדים).

אפילו לימודו של גרשום, בלהטו ובקדחתנותו, מוקף עולם של יסודות-טבע פשוטים ורגילים. הוא לומד ו"השמש הסיק את התנור והדליק את הנרות. העצים הלחים תוססים בתנור, ועש כוסס את העצים". בדומה לכך, "בית המדרש מאיר בכל כלי המאור, הקרקע מטויח בטיט צהוב והכתלים מסוידיים בסיד לבן והתנור צבוע בכמה מיני גוונים", ואביו של גרשום "החל מטביל אלונטית בחומץ ושיפשוף בה את לוח ליבו של בנו כדרך שהיה עושה לאיידלי עליה השלום, שהיו סבורים שנתעורר בו מיחוש לב. אבל לא כאותו שחשבו בני ביתו. ציוה רבי אביגדור שיביאו אדרת השועלים שלו וכיסה בה את גרשום..."

אם כי עולמו של ר' אביגדור שונה מעולמם של החסידים "אנשי הכת", ועולמו של גרשום הוא בעייתי יותר משני אלה גם יחד, פרושה גם על העולם המתנגדי חופה של מוצקות בין "אדרות השועלים" של המשפחה לבין "קרקע מטויח טיט צהוב" ו"כתלים מסוידיים של בית המדרש".

בצד הנימות הטבעיות הללו של יסודות-עולם ומחזורי כלכלה פשוטים, בין שפע עליון לשלווה של עולם דלמטה, בולטת המחשה נוספת של עולם הביטחון: פירוטים אפיים שונים נוספים, שאינם מסתמכים דווקא על מעשים כבירים, אלא על ציון סטאטי של מעמד למדני, קהילתי, ולעיתים פולקלורי, או גם על מעלת התלהבות, אשר נעשתה דרגה חברתית של ממש. כאן מצויה קודם-כול רשימה ראשונה של חסידים, שיצאו עם רבי אוריאל אל הכפר: "וכך היו יושבים, למעלה בקודש הרב רבי אוריאל המוכתר ביראה ואור פניו כאור שבעת הימים. ולימינו אליקים אריה, יהודי שהיה יודע לשמוח בשמחת תורה ולבכות בתשעה באב. ועל יד אליקים אריה, ליב שתקן שמתפלל בכוח עד שפרחו שיניו מתוך פיו. ועל יד ליב שתקן, מהרם המוהל, יהודי בעל מדריגה, ועל יד המוהל, הזקן מן הכפר. הוא הביא את ספר התורה שקראו בו פרשת השבוע. ועל יד הזקן מן הכפר, נתן נטע בעלה של חיה שרה החנונית. ועל יד נתן נטע איש שרה חיה החנונית, יעקב יהושע שנימנה בכנסיות של חשובים. ועל יד יעקב יהושע, אפרים שלמה שתייה גדולה. הוא החל מתבול שולחנו של הרב בהלצותיו. ועל יד אפרים שלמה שתייה גדולה, זנגביל בעריש השוחט, חסיד שהעבירו הפרנס משחיתותו. ועל יד זנגביל בעריש השוחט שהעבירו הפרנס משחיתותו, אלימלך מיזלוביץ מגזע אלימלך שואב המים שהיה הבעש"ט נשמתו בגנזי מרומים אימר עליו ראייתם אלימלך חברי, במקום תפילתו שערי שמים פתוחים. בכל יום היה שואב מים וממלא חביותיהם של עניים חינם ומתפלל עד הנץ החמה. פעם אחת בא מן המעיין ונכנס להתפלל ובאותו יום צינה עזה היתה וקפא שרולו ונדבק בידו ולא היה יכול להניח תפילין. הפשיל את שרולו על כפות המנעול עד שנקלף בשר זרועו ודמו שותת והניח תפילין, כעניין שנאמר, וידי נטפו מור עובר על כפות המנעול".

הסגולות השונות של בני החבורה הן בדרך-כלל תארים קבועים החוזרים על עצמם תדיר (בטכסט שלפנינו – פעמיים לרוב). הסגולות הללו הן, כאמור, מגוונות. מהן יכולת מנהגית וטיכית ("שהיה יודע לשמוח בשמחת תורה ולבכות בתשעה באב"), מהן יכולת מינהגית שמייצגת במידת-מה את התלהבות-הנפש ("שהיה מתפלל בכוח עד שפרחו שיניו מתוך פיו"). לשתי הסגולות הללו, שנעשות תארים מאפיינים קבועים, נודע, אמנם, גם צד מכבד קימעה. כן אפשר לציין, כי לאליקים אריה תואר-סגולה אחד. לא כר' ליב ששני תארים לו: האחד "שתקן", והשני "שהיה מתפלל בכוח עד שפרחו שיניו מתוך פיו", תוך ניגוד מסוים בין שני חלקי התיאור. שני תארים נוספים מציינים לא יכולת מינהגית וטיכית או מידה של התנהגות ואופי ("שתקן"), אלא חשיבות פנימית או חיצונית. כך מהרם המוהל (אף הוא שם של חשיבות, הינו "יהודי בעל מדריגה"), וכך יעקב יהושע "שנימנה בכנסיות של חשובים". ברם, יותר משמייחדים הדירוג וחשיבותם של הפרטים את בני-החבורה, משכנעים הם בקיום מידות של שלמות וביטחון בצד מידרג של חשיבויות חלקיות. בגדר "עולם כמינהגו נוהג". הנימה הפולקלורית, ואולי אפילו המבדחת ("יהודי בעל מדריגה" ש"נימנה על כנסיות של חשובים") מתמזגת עם חשיבות ממשית לכל דבר. התארים, הנתונים באיזו חזרה אפית בזעיר-אנפין, מתקשרים גם לעניין סגולות פולקלוריות המוריסטי ("אפרים שלמה שתייה גדולה"). כאן סגולת השימחה מעוגנת בצד הפולקלורי אף יותר משאצל "אליקים אריה, יהודי שהיה יודע לשמוח בשמחת תורה ולבכות בתשעה באב". עצם שם-הפעולה נהפך לתואר, ונוצרת דמות פולקלורית טיפוסית. גם המשפט הנסב על דמות כגון זו, "הוא החל מתבול את שולחנו של הרב בהלצותיו", נסב ספק על פעולתו הקבועה, שהיא כתואר לו, וספק על פעולה אקטואלית בעת המסיבה באכסניא. ואילו תוארו של נתן נטע בא לו בכלל על שם אישיותו, דבר שמצינו די-והותר (במיסגרת היחס לתארים אחרים: "נתן נטע בעלה של חיה שרה החנונית", ולהלן בשינוי גירסה קל "איש חיה שרה החנונית"). החזרה הכפולה על כל ציון מאפיין הופכת אותו לתואר מובהק וקבוע, לרבות ציון יכולת מינהגית, מעשית, או תלות משפחתית. התארים הללו עשויים ריקמה עדינה של גיוונים דקים ומסורתיים, שמבטאים צדדים רבים של הווי חסידים, מינהגי טכס ותפילה, וכן דיקדוקי חשיבות פנימיים, סגולות ומעשים שהיו ונתגבשו כדי קווי-היכר, למשל בתוארו של זנגביל בעריש, שמשקפות בו המסירות החסידית והרדיפות נגד ה"כת". מוטיב זה גובר